

Svoboda, dobro a - pravda [2004]

Došla k nám nedávno výzva z míst nejvyšších k „široké intelektuální diskusi“ a k „intelektuálním sporům“, a také varování před „mlčením“; jako téma jedné takové diskuse byla navržena otázka, „co dřív“, zda „svoboda nebo dobro“. Někteří (snad jako známé firmy) byli jménem vyvoláni (a zároveň v zájmu „kvality diskuse“ i napomenuti); cílem má být „připomenout nebo vyjasnit některé výchozí koncepty a postoje“, které prý bývají leckdy zamlčovány. A pak už byli potenciální diskutující rozděleni do dvou táborů na základě „dvou bazálních světových názorů“; kdo by se chtěl držet mimo, je předem diskvalifikován, že propadl „módě povrchních politiků a politických komentátorů“, spočívající v udržování jakési střední pozice „a žádný silný názor nemít“.

Po mém soudu je v zájmu „kvality diskuse“ o vztahu mezi svobodou a dobrem především pojmové vyjasnění tematizovaných členů vztahu (z toho důvodu jsem spíše nakloněn disputacím soustředěným k jednomu tématu než diskusím, které se – již v původním smyslu – mohou rozbíhat mnoha směry, rozptylovat se a dokonce tĕkat). Proto si kladu hned na počátku otázku, proč by měla v záležitosti „priority“ být proti sobě postavena dvojice svoboda a dobro. Mělo by to být zdůvodněno, protože obvykle se má za to, že proti svobodě stojí otroctví (nejen v sociálním a politickém smyslu, ale každé otročení, jež „odcizuje“), zatímco proti dobru stojí na druhé straně zlo nebo špatnost. To je sice takto řečeno jen „obecný názor“, který může být i chybný, ale v tom případě by bylo jeho vyvrácení (nebo aspoň kritické odmítnutí) nezbytné. – A pak tu jsou ještě další nesnáze. Svoboda má smysl jen tam, kde můžeme volit mezi dvěma nebo více eventualitami; v našem případě by šlo o volbu mezi dobrým a špatným, eventuálně lepším a horším. Svobodná volba ovšem nespočívá v tom, že je nedeterminovaná nebo nemotivovaná, dokonce snad nevědoucí a tudíž nahodilá: svobodně volit dobré proti špatnému (nebo zlému) můžeme jen tehdy, když dokážeme obojí od sebe odlišit. Právě proto však musí nějaké vědění o dobrém (i zlém) fakticky předcházet každému svobodnému rozhodnutí, každé svobodné volbě, a to bez ohledu na to, nakolik to dobře víme a zda to správně hodnotíme. Jak by ostatně mohla svoboda být „dobrá sama o sobě“, kdyby jí „dobro“ (a také „zlo“) nepředcházelo?

Není pochyb o tom, že jsme často postaveni do situace, kdy volíme bez rozmýšlení anebo kdy situaci dobře nerozumíme, a proto nedokážeme správně posoudit, co je dobré a co špatné (eventuálně co lepší a co horší, neboť někdy jsme – třeba pod tlakem – nuceni volit menší zlo proti většímu, ale to je jiný problém). Může se stát, že se rozhodneme (v rámci své svobody) nesprávně, a na základě této zkušenosti můžeme svá příští hodnocení upravit a opravit. To se však neděje výlučně a jednoznačně na základě povrchního vidění výsledků (úspěchů a neúspěchů): jsou úspěchy

a vítězství, která nás dříve nebo později uvrhnou do otročení, zatímco jin-
dy může náš neúspěch a prohra mít neočekávaný osvobozující efekt. (To
je důležitý argument proti falešně interpretované hegelovské myšlence
„pochopené nutnosti“.) Právě z toho důvodu nesmíme zaměňovat povahu
svého chápání dobrého a zlého na jedné straně (které může váhat i tápat)
a povahu něčeho skutečně dobrého nebo zlého. Naše chápání a vůbec
všechno poznávání se jistě „tvoří reálným životem“; jistě se učíme tím, že
něco děláme (a pak to reflexi analyzujeme). Problém je jen v tom, že když
ten „reálný život“ není docela „v pořádku“, když není „dobrý“, tj. správně
orientovaný, pokud jde o rozdíl mezi dobrým a špatným, učíme se nikoli
dobře, ale „špatně“ – ne v tom smyslu, že se neučíme vůbec nebo jen málo,
ale že tím zhoršujeme a degradujeme svůj vlastní život stále dál a víc. To
ostatně platí pro všechny lidský život a pro veškeré činnosti: vedle zís-
kávání řemeslné zručnosti (na kterou s vážností pamatuje i kapsář a sňat-
kový podvodník) je tu ještě kultivace úrovně života, např. smyslu pro umě-
leckou nebo myšlenkovou krásu a velikost, a také získávání odolnosti pro-
ti svodům pozláték, kýčovitosti a „vlezlému oblažování“ (jak to vyjádřil
Hermann Broch). Pokud neděláme něco dobře nebo něco dobrého, není
nám žádné „learning by doing“ k ničemu. To ví třeba každý tlumočník
nebo překladatel z dob svých počátků: stačí dvakrát třikrát udělat chybu
(a nikdo nás přitom neopraví) – a máme napříště dojem, že to tak je
správně. Platí totiž, že neopravovanými chybami se člověk sice také „učí“,
ale učí se dělat dál chyby.

Smysl svobody je nepochybně v kultivaci člověka a jeho života; ale svo-
boda není nic předem daného (a už vůbec ne „od přírody“, jak notoricky
opakují i mezinárodní dokumenty), ale ke „své“ svobodě musí být každý
jedinec veden a vychováván, a to těmi, kdo už aspoň trochu svobodni jsou.
Šalda např. říká, že umění a speciálně poezie „vychází z jakési svobody
nižší, aby se dotvořila svobody vyšší; ze svobody jaksi záporné, aby se do-
tvořila svobody kladnější, a ovšem, možno-li, té nejkladnější, kde již se ne-
cítí rozpor mezi ní a zákonem, kde obojí vyrovnává se v lásce.“ A tomu
právě rozumí jako způsobu, jak „se nechat opravovat ... životem, rozuměj
empirií životnou“. (Je tam nicméně skrytá chyba, že svoboda je postavena
proti zákonu, zatímco ve skutečnosti bez zákona není svobody.) K pro-
hloubení, zintenzivnění vlastní svobody se však může člověk dopracovat
jen tak, že se něčeho z dosavadní jednodušší, nižší svobody vzdá, že
dokonce něco opustí a zavrhne. A vždycky je tu otázka: ve jménu čeho se
vzdáváme něčeho ze své nižší svobody, abychom se dopracovali k svobodě
vyšší? Nemůže to někdy být také omyl a klam? Zase tu máme doklad toho,
jakou důležitost má naše poznání a vědění o tom, co je dobré a co méně
dobré nebo špatné. Svoboda může být funkční, tj. dobrá, jen tam, kde ně-
jaké „nahore“ a „dole“, které nevytváříme teprve svým rozhodnutím, něja-
kou „volbou nazdařbůh“. Svoboda je dobrá, když volí dobro a vede k

dobrému (nebo aspoň k lepšímu), a je špatná, když volí zlo a vede ke špatnosti. Smysl svobody spočívá v tom, že můžeme volit dobré; nikdy bych neřekl, že dobré je „vedlejším produktem samotného žití“, protože volit dobré není nikdy jen „produktem“ (lépe snad: výsledkem) volby. Zejména však to není „vedlejší“ produkt. Ale i kdybychom tuto hrubou formulaci přijali, pak platí spíše to, že zlo (ve smyslu zlého rozhodnutí, zlé volby, zlého projektu) je - vsutku - „vedlejším produktem“ života, totiž produktem zneužití svobody. A zneužití svobody je vždycky úpadkem, omezením, redukcí svobody, ať už vlastní, zvláště však těch druhých. Je-li jedním z cílů a posláním pravého užití svobody, aby se i naše svoboda kultivovala, aby rostla a byla stále hlubší a kvalitnější, je tomu tak jen díky tomu, že vyšší svobody můžeme dosáhnout nejen přijetím pravidel, řádu, závazků (a to je jistě základní podmínkou), ale také rozpoznáním a převzetím pravidel a závazků vyšších, než jaké nám kdo mohl předat, protože závazků nových, svobodně zvolených. Jen někdy je pro otevření možnosti, jak převzít taková nová pravidla a závazky, nezbytné a „dobré“ opustit pravidla a závazky staré. To je pak ovšem nezbytnost zcela jiného druhu než nějaký vnější tlak a vnější nutnost.

Svoboda tedy není žádnou skutečností „sama o sobě“, ale vždycky jen v souvislosti s někým a něčím; svoboda je vždy relativní, je to něčí (větší nebo menší) svoboda, a je vztažena k něčemu, co si sama nevytváří, ale co nějak musí respektovat, chce-li zůstat svobodou, resp. nabýt tak jako svoboda vyšší úrovně a dosáhnout vlády nad tím, co musí respektovat. - Velmi podobně tomu však je i s „dobrem“: není žádného „dobra o sobě“. Také dobro je vždy dobrem pro někoho, a to buď pro jednotlivce, pro skupinu nebo pro celé společenství (a mohli bychom jít ještě dál, třeba pro celou biosféru atd.). Ale platí to vždy pro konkrétní svobodu a konkrétní dobro - také dobro je vždy „relativní“, k někomu a něčemu „vztažené“. To pochopitelně vůbec neznamena, že relativní svoboda nebo relativní dobro jsou jen „subjektivní“ záležitosti; právě naopak představují velmi významnou, zejména budoucnostní komponentu skutečného světa (a to nejen individuálního, ale i společenského, a nejen lidského, nýbrž i přírodního - ale to necháme stranou).

Už poněkud obnošená teze, že naše svoboda končí tam, kde začíná svoboda druhého, potřebuje naléhavě jako doplněk obrácenou, neméně zjednodušující formulaci: naše vlastní svoboda začíná být legitimní až tam, kde končí svoboda těch druhých. Pravá liberálnost spočívá na prvním místě ve vztahu ke svobodě (a svobodám) našich spolulidí. Svoboda těch druhých je pro nás tak cenná, že jsme ochotni ji podporovat - třeba i na úkor svobody vlastní. Kdyby se matka malého dítěte, lékař nad nemocným pacientem, učitel před neposednými žáky apod. řídili heslem „laissez passer“, tak by sice svět ještě nějaký čas šel a klopytal dál, ale nutně od deseti k pěti (tak, jako upadá všechno, co prostě „necháme být“

a oč ustavičně nepečujeme, třeba jen, abychom to „zachovali“ ve slušném stavu). Z novorozence, který si neosvojil vztah důvěry byť jen k jediné osobě v prvním roce svého života, nevyroste nepoškozený jedinec, ale po celý život ponese větší nebo menší břemeno deprivovanosti. Objev Adolfa Portmanna, že se lidské mládě rodí předčasně, totiž před polovinou svého embryonálního období, se zdá naznačovat, že bylo zapotřebí obrovského zásahu do přirozeného vývoje individua: kdyby nemohl „přírodní“ člověk navázat sociální a jazykové kontakty ještě v druhé polovině svého embryonálního stadia, nikdy by se z něho nemohl stát člověk „lidský“. Povaha lidského chování a jednání není tedy „veličinou endogenní“, ale je umožněna a založena vykročením z pouhé endogenní „danosti“ (vlastně jejím „prolomením“) a vstupem do světa již lidského, ovšemže vždy „dějinně“ již nějak situovaného. A tento vstup se novorozenci otvírá v příchodu a přístupu blízkých bytostí, které s ním již jako s plnohodnotným člověkem počítají. Kdyby nebylo těch nejbližších, kteří se nad dítětem skloní a sklenou nad ním jakousi ochrannou péčí, zůstalo by dítě jen nejvyšším primátem (přesněji a věcněji: takové dítě by vůbec nepřežilo). Napřed musí k dítěti přijít „dobro“ – a spolu s jinými „dobry“ pak může být zaseto a pěstována, rozmnožována a dále kultivována i jeho „svoboda“.

Každý lidský život začíná tak, že jedinec stále bere, že stále něco potřebuje a druhým – právě těm nejbližším – je jaksi „na obtíž“; člověk není jen celoživotně „nedostatková bytost“, jak to hodnotí antropologové, ale stává se od počátku a ještě i po narození každým dnem větším dlužníkem: dlouho, velmi dlouho za vše, čím je a co má, děkuje pouze a výhradně druhým lidem. Právě proto jsou ony známé formulace, deklarující lidská práva a svobody jako pocházející „od přírody“, filosoficky nedržitelné. To však ještě nemusí a ani nesmí znamenat žádné popření ani zpochybnění těch „práv“ a „svobod“ samých, nýbrž jen kritické odmítnutí způsobu, jak byly historicky myšleny a formulovány. Lidské embryo není ani v těle matky, ani ve svém extrauterinním období (tj. během prvního roku po narození) žádným „vlastníkem“ svých práv, a není ani „svobodné“, nýbrž téměř zcela závislé na lidech kolem sebe. Do svých „práv“ se však narodilo, a na všech lidech je, aby tato jeho práva respektovali (uvažme, že přece máme respektovat základní lidská práva i těch budoucích generací, jejichž rodiče a prarodiče se ještě nenarodili – také ti budoucí mají „právo“ na vzduch bez jedovatých zplodin, na čistou vodu, na zdravé prostředí přírodní i společenské atd., takže ona tzv. lidská práva zjevně každému člověku předcházejí, neboť musí být – a mají být – respektována ještě daleko dříve, než se tito lidé narodili.

A podobně je tomu se svobodou (či svobodami, ale to už jsou míněny jen formulace zákona): ke svobodě musí každý člověk nejdříve dorůst, přesněji: musí k ní být vychováván, připravován a veden, a to – právě! – těmi druhými. Mohli bychom to snad nejzřetelněji vyjádřit tak, že každý

člověk musí být ke svému lidství a ke své lidské svobodě „osvobozován“, protože svoboda, skutečná svoboda má své specifické předpoklady. Když ty nejsou splněny, stává se ze svobody pouhá nahodilost, svévole nebo libovůle. Svobodný čin je jen tenkrát skutečně svobodný, když ten, kdo jej vykonává, ví, co dělá a jaké to bude mít následky (aspoň ty nejbližší a dohledné). Právě proto je každá svoboda jen částečná, jen relativní, protože závislá na našich znalostech, ale také na naší ochotě oněch znalostí, vědomostí, dovedností atd. maximálně využít, ale nezneužívat jich proti jiným lidem. (Proto francouzské revoluční heslo nezůstalo jen u svobody, ale se stejným důrazem byla hlášána a požadována i rovnost a bratrství.) Kdo zneužívá výhod proti druhým lidem, nezvětšuje svou svobodu, ale stává se spíše otrokem nějaké hybris (a to i když na to nejsou žádné paragrafy!), která může ohrožovat i jeho samého, a někdy dokonce vůbec všechny a všechno. A navíc tím dokládá, že zapomněl, jakým je od svého narození dlužníkem a že je jako každý povinen i tyto své nikde nezapsané a neevidované dluhy splácet. A to pak nutně znamená, že čím je člověk svobodnější, tím je vnitřně zavázanější těm, kteří mu tu jeho svobodu ukazovali jako cíl a kteří mu k ní dopomáhali tím, že svou vlastní svobodu omezili v jeho prospěch. Ani nejsvobodnější člověk nesmí nikdy přestat mít na paměti ten velký svůj dluh, který měl celým svým životem a působením jakoby vracet (i když jej nikdy nemůže vrátit těm, od nichž jej získal). Dost dobře to vystihl Martin Luther, a po mém soudu pro nikoho není nutné akceptovat i celou jeho theologickou argumentaci. V jistém ohledu není vskutku svobodný člověk zavázán nikomu a ničemu; ale to jen proto, aby se směl a mohl odevzdat do služeb všem a všemu, pokud to je zapotřebí k většímu „dobru“ - sám bych raději zůstal u formulace: pokud a nakolik toho je vpravdě zapotřebí (opět je tu důležité ono rozpoznání: v pravém světle, tj. ve světle pravdy).

Odmítat prioritu dobra před svobodou znamená osekát fenomén svobody na pouhou nahodilost a svobodné jednání na pouhou libovůli. Cena svobody stoupá spolu s tím, jak postupuje přesnost našeho rozpoznávání dobrého od zlého - proto říkáme, že „pravda osvobozuje“ -, ale také jak se prohlubuje naše oddanost „vpravdě dobrému“, neboť vposledu rozhoduje pravda.

Chtěl jsem připomenout jen několik skutečností a zkušeností, které nejsou ničím tak moc novým, jenom snad trochu upadaly v zapomenutí. Nešlo mi ani o to, prezentovat nějaký „silný názor“; před „silným“ názorem dávám vždycky přednost názoru pravdivému, přinejmenším však řádně vyargumentovanému.

(http://www.husiti.cz/dialognaceste/hejdanek_tvorba.htm#dialog)

Text je reakcí na článek Václava Klause:

CO DŘÍV - SVOBODU NEBO DOBRO?

U nás, ale i kdekoli jinde, jsou v médiích vedeny spousty nekonečných sporů. Je to určitě správné.

Patří to k životu ve svobodné společnosti, a proto by bylo třeba, aby byly tyto debaty vedeny co nejkvalitněji, co nejférověji, a co nejsvobodněji. Aby probíhaly bez okřikování těmi, kteří si myslí, že jsou jedinými majiteli pravdy. Intelektuální spor ostatně vždycky byl – a je i dnes – východiskem k hledání racionálního společenského uspořádání a je předpokladem k tomu, aby fungování společnosti, která je založena na demokracii, mohlo dospívat k pozitivním výsledkům.

Křehkost demokracie

Slovo demokracie jsem nepoužil náhodou. Zejména pro nás je nesmírně vážné a důležité. Demokracie – jako „teorie a struktura politické moci“ (jak říká Robert Nisbet ve své knize *The Quest for Community* z roku 1953) – je uspořádání, na které jsme po půlstoletí existence totalitárních režimů v naší zemi velmi pyšní a o které se z pochopitelných důvodů neustále bojíme. Známe jeho křehkost a zranitelnost, zažili jsme – někteří dokonce drtivou většinu svého života – jeho neexistenci, a proto se snažíme zajistit co nejvíce předpokladů pro jeho stabilitu. Východiskem k nepřetržitému hledání cest, jak to udělat, je široká intelektuální diskuse, nikoli mlčení, je jím vzájemné naslouchání si, nikoli arogantní diktát jedné údajně pravdy. Občas bychom si však pro kvalitu této diskuse měli připomenout nebo vyjasnit některé výchozí koncepty a postoje, které bývají – vědomě či nevědomě – zamlčovány.

Texty Petra Uhla a Benjamina Kurase, Jiřího Pehe a Miroslava Macka, Tomáše Halíka a Ladislava Jakla jsou diametrálně odlišné vždy, ať je tématem cokoli. Je to náhoda, nebo nevyhnutelnost? Je to výraz intelektuální slepoty a nezodpovědnosti těchto lidí, nebo je to naopak důsledek jejich myšlenkové konzistentnosti? Jsou svými postoji svázáni a omezeni, nebo právě díky nim získali tolik potřebný kompas pro pevné ukotvení svých názorů? Neskrývám, že jsem přesvědčen o tom, že je to to druhé.

Lidé bez silného názoru

Stalo se velkou módou povrchních politiků a politických komentátorů být kdesi ve středu a žádný silný názor nemít. Stalo se módou tvrdit, že jsou ideologie – a s nimi i takové pojmy jako levice a pravice – přežitkem Aktéry je už dávno překonán rychlým civilizačním a technickým vývojem (ne-li

dokonce genialitou internetu) a z něho plynoucích možností apolitického racionalismu, ale já vím, že tomu tak není. Respektive, ví nás to daleko více, protože éry zpupného pseudoracionalismu se s železnou pravidelností opakují a zkušenost s nimi narůstá. Obrysy dvou bazálních světových názorů jsou podle mne i dnes velmi pevné a velmi zřetelné: - na straně jedné je názor, který je založen na víře v to, že svobodní jedinci jsou v rámci fungování takových anonymních společenských institucí, jako je trh (v nejširším slova smyslu) a politická demokracie, natolik disciplinováni důsledky svých vlastních činů, že nad nimi nemusí stát žádný vůdce, vychovatel, učitel, kazatel, demiurg, který by je poučoval a který by nad nimi a o nich moralizoval. „Dobré“ lidské chování je v tomto pohledu vedlejším produktem samotného žití, je výsledkem nepřetržitého „learning by doing“ neboli učení se za pochodu. Proto je možné a oprávněné tvrdit, že svoboda je hlavně o zodpovědnosti. A že nesvoboda je naopak cestou k nezodpovědnosti. Podstata lidského chování není v tomto pohledu apriorně či exogenně dána. Je veličinou endogenní a tvoří se reálným životem. Ekonom by řekl, že vzniká na trhu idejí a vzorců chování. Nikdo nemusí nikoho k ničemu nutit. Chování je otázkou svobodného výběru. Od jednotlivců se neočekávají zázraky. Očekává se pouze to, že budou vystupovat jako jednotlivci, to znamená, že budou svéprávnými individui. Svoboda v tomto chápání není dobrá jenom sama o sobě, je - jak říká Max Hogg - i „instrumentally valuable“ (je cenným nástrojem, k něčemu vede). Shrnutí a podtrženo: svoboda je předpokladem a současně i mechanismem vzniku „dobrého“ lidského chování; - na straně druhé stojí neméně pevný názor, že svoboda nemůže fungovat bez toho, že budou lidé dobří a morální a že právě díky tomu budou schopni objektivně posuzovat, co je dobré a co špatné pro blaho jich samých a pro blaho celku, ve kterém žijí, a podle toho se budou i chovat. Ani trh, ani politická demokracie nemohou podle stoupenců tohoto názoru bez tohoto předstupně dobře fungovat. I proto chtěli jinou cestu transformace postkomunistické společnosti - nejdříve měli být lidé vychováváni a vylepšováni, a teprve pak mělo být dovoleno měnit instituce. Nejdříve měla být výchova lidí k tomu, aby byli dobří (těmi kteří vědí, jak na to), jinak převládne individualismus, sobectví, přízemnost, prosazování parciálního skupinového zájmu. Michael Kelly to v roce 1998 velmi trefně vyjádřil: „Ti chytřejší z nás, smrtelníků, si myslí, že nás všechny mohou svým myšlením vyvést z omylů. Aplikace inteligentních mozků stačí k tomu, aby bylo poraženo zlo a aby byl z chaosu vytvořen řád.“ Opět shrnutí a podtrženo: kvalitní lidé musí být dříve než svoboda, jinak je svoboda špatná.

Různost pohledů

Nechci to příliš zjednodušovat a zplošťovat. Víím, že to různí lidé vidí složitěji. Víím, že např. Michael Novak trvá na torn, že svoboda ponechaná

sama sobě degeneruje” a právě tam nachází prostor pro křesťanství, které celým svým životem a filozofickým a teologickým dílem obhajuje. Víím, že Andrew Robson v podobném kontextu říká, že pro zdravý život společnosti „potřebujeme hlasovací právo plus něco navíc“ a že je nezbytné, abychom toto něco navíc pozorně hledali. Alexandr Solženicyn, v mnoha ohledech hrdina těch, kteří prožili komunismus, ve svém slavném eseji v časopisu Time v roce 1988 říká: „Svoboda je člověku dána jenom podmíněně – za předpokladu, že je svázán svou náboženskou odpovědností.“ Diskutujme o tom. Přesto se domnívám, že podstata našich postojů ve sporech o postavení jednotlivců a státu ve společnosti, ve sporech o naši dnešní vládu a o jejím fungování, ve sporech o Evropskou unii a o tisíci dalších věcí je právě v tom základním odlišení, které jsem se pokusil stručně naznačit.

Autor je prezidentem České republiky. (Vyšlo v Mladé frontě DNES.)